

ПОЧАТКИ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В СЕРЕДОВИЩІ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ УПРОДОВЖ 50-Х РОКІВ М.СТ.

Під час радянсько-німецької війни радянське вище партійне керівництво СРСР вирішило уніфікувати державну релігійну політику, очоливши рух до об'єднання різних протестантських організацій у єдиний керівний духовний центр шести церков. Світська атеїстична влада прагнула повністю підкорити своєму впливові всі релігійні рухи в СРСР задля встановлення повного контролю над віруючим населенням Радянського Союзу та духовною сферою життя радянських громадян. Така перспектива подобалася далеко не всім віруючим: і вони намагалися чинити цьому натискові «безвірників» опір.

З середини 40-х років., а особливо у 50-х роках м. ст., відбувається масова активізація протестантського руху окремих віруючих проти повного підпорядкування протестантських громад атеїстичній державі. Найбільшого свого розмаху цей протест набув серед віруючих штучно утвореної конфесії — Євангельських християн-баптистів (ЄХБ). До сформованого владою духовного центру — Всесоюзної Ради ЄХБ — виникли опозиційно налаштовані групи та общини віруючих євангельсько-баптистського спрямування, які будуть активно діяти упродовж 50–80-х рр. ХХ ст. на теренах усього СРСР, а найбільше — у межах радянської України.

Отже, дана наукова розвідка покликана пролити світло на до цього часу маловідому сторінку релігійного життя протестантських громад опозиційного щодо радянських законів про культу спрямування на теренах УРСР післявоєнного часу.

У науковій літературі процес зародження опозиційного руху в середовищі українських віруючих ЄХБ упродовж 1950-х років висвітлений недостатньо. Радянська історіографія, виходячи з ідеологічних мотивів, цей рух не досліджувала, а якщо й розглядала його суть, то значно применшуючи кількісні а якісні характеристики і його значення (Ф.Гаркавенко, Г.Ляліна, П.Степанов, та ін.). Певна увага до зародження релігійного спротиву радянській державній системі атеїзму серед віруючих-протестантів з'явилася наприкінці 80-х рр. минулого століття і є актуальною донині в сучасних наукових дослідженнях релігієзнавців О.Бажана, Ю.Вільхового, Т.Грушової, В.Єленського, І.Саламахи. Але їх доробки мало висвітлюють діяльність опозиціонерів саме серед віруючих євангельсько-баптистського спрямування, більше акцентуючи увагу на загальних тенденціях того часу.

Набагато інформативнішими щодо цього є архівні матеріали провідних зарубіжних і вітчизняних архівосховищ і місцевих обласних фондів. Для

---

* Ляхно О.П. – старший викладач Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

підготовки пропонованої статті були використані архівні джерела Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), державних архівів Львівської та Полтавської областей (ДАЛО, ДАПО). Також у нагоді стали окремі публікації конфесійної періодики.

Як відомо, грубе втручання державних органів у справи церкви в середині 1940-х рр. призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група віруючих, не згодних із політичним державним експериментом, вийшла з лав ВС ЄХБ і утворила нелегальну релігійну організацію «чистих баптистів» [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 203, арк. 10]. Поряд із «чистими баптистами» на території України також діяли групи «істинних баптистів» («доскональці»), «молодих баптистів» і «чистих євангельських християн» («чисте зерно») [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 203, арк. 1, 4-7]. Проти штучного об'єднання виступала також значна частина п'ятидесятників, які дотримувалися власної догматики, не визнавали радянського законодавства про релігійні культу та відмовлялися від служби в армії.

Як бачимо, частина віруючих, яка не бажала єдності в Спліці ЄХБ і виступала проти реєстрації в державних органах влади, складалася з кількох окремих угруповань. Кожна з груп по-різному відправляла культ, перебуваючи у глибокій конспірації. Разом із тим представники ВР ЄХБ на місцях не бачили жодних відмінностей у віровченні та діяльності цих угруповань [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 203, арк. 10].

Серйозні внутрішні суперечки у Спліці ЄХБ розпочалися у 1953-1954 рр. Саме в цей період зі складу ВС ЄХБ починають масово виходити ті групи баптистів, які вимагали широкого розгортання релігійної пропаганди, релігійного виховання дітей, підлітків і молоді до 18 років заборони шлюбів з невіруючими та організації «вечорів кохання» [Степанов П.Я. Про сучасний розкол серед євангельських християн-баптистів.- К., 1967.- С. 5; Гаркавенко Ф.И. Идеология современного баптизма.- М., 1970.- С. 5-6].

Щоб призупинити процес активного духовного пробудження в середовищі віруючих і масового збільшення їх чисельності, владні органи з 1949 р. починають швидкими темпами закривати офіційно діючі церкви братства ЄХБ. ВР ЄХБ було заборонено видавати журнал „Братский вестник”, більш жорсткими стали обмеження законодавства про культу, на які раніше дивилися „крізь пальці”. До центрального керівництва ВР ЄХБ і на місцях насаджувалися свої люди, проводився посилений обробіток релігійних кадрів. Невипадково, у 1949 р. виходить Указ, який зробив більш суворою 58 («політичну») статтю Кримінального кодексу СРСР, підвищивши термін покарання до 25 років позбавлення волі. На лаву підсудних сідали старші та місцеві пресвітери, проповідники та активні члени зареєстрованих і незареєстрованих общин ЄХБ. Сибірські табори знову наповнилися віруючими в'язнями.

Таким чином, розпочата в 1948 р. „холодна війна” між наддержавами планети одразу ж відобразилася на становищі радянських віруючих. По країні Рад прокотилася нова хвиля репресій, деякі віруючі ЄХБ отримали 25 років. тюремного ув'язнення. Останніх також звільняли з роботи, не давали можливості навчатися в середніх і вищих навчальних закладах. Усіма засобами масової інформації вони подавалися як вороги народу, держави, партії тощо [Жаботинский Е.М., Кобзарь Е.П. Скала неодолима: До 95-летия Ялтинской церкви / Ред. П.В.Гараджа.- Одесса, 1995.- С. 24].

Але смерть Й.Сталіна у 1953 р. та розстріл Л.Берії у 1954 р. призупинили цей процес. За результатами роботи урядової комісії з перегляду кримінально-політичних справ масових репресій часів культу особи у 1956 р. всі віруючі ЄХБ, засуджені за політичними статтями, були реабілітовані, (більшість — посмертно).

Відмови в реєстрації та зняття з неї упродовж 1950-х рр. найчастіше були пов'язані з неугодливістю місцевої владі обраних общиною служителів. Призначення пресвітерів або їх зняття відбувалося за згоди влади (уповноважених РСРК). Те ж саме й щодо старших пресвітерів, що було прямим втручанням держави у внутрішні справи церкви [Г АРФ.- Ф. 6991с.- Оп. 4.- Д. 105, л. 4-5, 8]. Воно навіть доходило до таких дрібниць, як внесення виправлень до тексту релігійних святкових привітань, у тексти духовних пісень, у репертуари піснеспівів на молитовних зібраннях, у духовні статті, які публікувалися у братському журналі тощо [Г АРФ.- Ф. 6991с.- Оп. 4.- Д. 95, л. 23; Г АРФ.- Ф. 6991с.- Оп. 4.- Д. 94, л. 7].

Часто причиною закриття та зняття з реєстрації релігійних громад ЄХБ була участь дітей віруючих шкільного віку на молитовних зібраннях [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 150, арк. 1-2]. Це прирівнювалося до антирадянської діяльності. І, як наслідок, боротьба місцевої влади з віруючими проводилася нахабними адміністративними методами [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 148, арк. 3-4, 11; ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 153, арк. 39-40; ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 182, арк. 72].

Згідно радянського законодавства, віруючі могли створити релігійну громаду для спільного проведення богослужінь і виконання релігійних обрядів, яку необхідно було зареєструвати у відповідних державних органах. З початком функціонування РСРК уся робота з прийому, обліку та попереднього розгляду заяв віруючих, проведення необхідних перевірок і складання висновків з них була покладена на уповноваженого Ради.

Проте реєстрації в органах влади підлягали не всі віросповідання. У звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР за 1959 р. було визначено, крім РПЦ, лише 7 релігійних культів реєстрація яких була допустимою. До них відносилися і ЄХБ, які повинні були беззаперечно визнавати та дотримуватися радянського законодавства про релігійні культури [ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 5205, арк. 67].

Уже на початку 1960-х рр. РСРК при РМ СРСР по УРСР визначила 25 релігійних культів, які не підлягали реєстрації через свою «антирадянську спрямованість», чим фактично заборонила їх діяльність. Серед них, зокрема, були чисті баптисти, вільні християни, чисті євангельські християни [ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 5488, арк. 18].

Ще в другій половині 1940-х рр. від ВС ЄХБ відокремлюється частина віруючих, яка була не згодна з політикою ВР ЄХБ [История Евангельских христиан-баптистов в СССР.- М., 1989.- С. 236]. Ця течія виникла на Донбасі у робітничих громадах віруючих ЄХБ, лідером якої був М.Зюбанов [Саламаха І.В. Рух «чистих баптистів» в Україні (середина 1950-х — початок 1960-х рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.- Вип. XX.- Запоріжжя, 2006.- С. 263].

Прибічники М.Зюбанова закликали баптистів виходити з-під опіки ВР ЄХБ, оскільки були категорично проти об'єднання з євангельськими християнами та п'ятидесятниками. Було запропоновано створити спілку «чистих баптистів», яка б діяла за програмою американських баптистів без контролю з боку органів радянської влади [ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4263, арк. 233].

Учення «чистих баптистів» зводилося до наступного:

а) єдність, яка була досягнута згідно з Московською розширеною нарадою в 1944 р. не дійсна, бо вона відбулася без покаяння з боку євангельських християн, які є результатом діяльності І.Проханова, відлученого баптистським союзом;

б) євангельські християни також повинні покаятися у тому, що не кладуть рук на голову кожному, хто охрещується, та моляться з піднятими руками. З цього витікає, що за 10 років існування об'єднання жоден євангельський християнин не є членом тіла Христового;

в) хрещення, хлібопреломлення, шлюб і моління над дітьми повинні здійснювати тільки рукопокладені пресвітери, все інше — гріх; ті, хто здійснили гріх — повинні покаятися;

г) система виконуючих обов'язки пресвітерів повинна бути **усунена**. Тільки рукопокладений пресвітер має право виконувати пресвітерські обов'язки;

д) обов'язкове проведення періодичних з'їздів пресвітерів;

е) відмовитися від практики призначення старших пресвітерів, бо такої назви в Євангелії немає. Цю назву замінити на пресвітер-учитель;

ж) усунути втручання уповноважених у справах релігійних культів до церковних справ, а саме у питання обрання та усунення від служіння пресвітерів і допущення до хрещення; зняти заборону в допущенні до служіння, відбування покарання до суду пресвітерів; обмеження чисельності проповідуючих в общині; дозволити виступати з проповіддю в сусідніх общинах пресвітерам і проповідуючим; дозволити влаштування громадських обідів при общині;

и) не визнавати військової служби зі зброєю;

к) релігійні общини не потрібно реєструвати в державних органах влади [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 203, арк. 4, 261-261а].

Уже на середину 1950-х рр. рухом «чистих баптистів» були охоплені Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, Кримська, Сталінська, Харківська та Херсонська області. Особливо інтенсивно вони діяли в Сталінській області [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 4.- Спр. 151, арк. 227-229], де активно працювали талановиті проповідники О.Асін, В.Ванін, П.Волковський, Г.Гайдук, В.Гаража, Г.Дубовик, С.Зернов, Г.Калач, Я.Литвиненко, А.Шемет [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 203, арк. 275-277].

Досить часто релігієзнавці зазначають, що інша назва течії «чистих баптистів» - «доскональці» [Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук: 09.00.11.- Полтава, 2002.- С. 82; ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 4.- Спр. 205, арк. 65].

Діяльність груп «чистих баптистів» в Україні вирізняється своєю активністю та різноманіттям форм прояву. Зокрема, 1 травня 1958 р. група молоді з Харкова літаком прибула до Чутівського району Полтавської обл. з метою популяризації свого вчення. Вони розповсюджували надруковані друкарською машинкою листівки під назвою «Основы и построение учения вселенской апостольской церкви», де віруючі закликалися не служити в радянській армії, не брати до рук зброї тощо [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 4.- Спр. 235, арк. 147].

У місті Саки Кримської області активно діяла група «чистих баптистів» у складі понад 100 чоловік. Групу очолювали І.Будзіновський, В.Здоров і П.Шоха [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 4.- Спр. 262, арк. 3-6].

Общини «доскональців» практично не мали між собою зв'язку. М.Зюбанов намагався об'єднати всі общини в єдиний центр. Але в 1959 р. він неочікувано для всіх однодумців перейшов на бік ВР ЄХБ і був призначений пресвітером Вінницької общини ЄХБ. Причини цього невідомі [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 310, арк. 36-39]. Після відходу М.Зюбанова його справу продовжили А.Зернов і І.Калайда [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 255, арк. 19; ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 269, арк. 85-86].

Сучасний дослідник І.Саламаха нараховує близько 2-2,5 тис. «чистих баптистів» [Саламаха І.В. «Чисті баптисти» в Україні (середина 1950 — початок 1960-х років) // Історія релігій в Україні Науковий щорічник. 2007 рік.- Кн. 1.- Львів, 2007.- С. 789]. Їх діяльність особливо активізувалася з 1960 р. після грудневого Пленуму ВР ЄХБ (1959 р.). Найбільше — у Дніпропетровській, Запорізькій і Сталінській областях Фактично всі «чисті баптисти» перейшли на бік Ініціативної групи зі скликання надзвичайного з'їзду ЄХБ на чолі з Г.Крючковим і О.Прокоф'євим.

Отже, течія «чистих баптистів» виникла в середині 1950-х рр. у середовищі баптистів, які в 1953 р. вийшли з концтаборів. Головним їх

завданням було відновити Спільку баптистів і проводити релігійну діяльність без державного контролю та партійного нагляду. Фактично, «чисті баптисти» в Україні підготували підґрунтя, на якому з 1965 р. стала активно діяти Рада Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) – опозиційна до ВР ЄХБ протестантська церква.

Упродовж 1955-1956 рр. помітною була діяльність окремих груп т.зв. «старобаптистів» [ДАЛО.- Ф. Р-1332.- Оп. 2.- Спр. 24, арк. 47; ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 4.- Спр. 172, арк. 2].

ВР ЄХБ сподівалася ліквідувати виниклі в общинах розколи шляхом звернень до віруючих берегти єдність церкви та роз'яснюючою роботою служителів серед пресвітерів і проповідників на місцях. Не отримавши помітних результатів від такої внутрішньої пропаганди, ВР ЄХБ змінює свою тактику. Починаючи з 1958 р. ВР ЄХБ розвернула кампанію з «очищення» та «освячення» церкви. Розпочався болісний період відлучень від церкви т.зв. «лжевчителів», які займалися поширенням в общинах «ересі» та схилили на свою сторону віруючих.

На кінець 50-х — початок 60-х років м. ст. опозиція в значній своїй частині опинилася поза ВС ЄХБ: одні вийшли зі Спільки самостійно, інших відлучили за т.зв. нехристиянську поведінку. Частина общин, керівництво яких підтримувало опозицію, у своїй діяльності почала відкрито порушувати вимоги законодавства про релігійні культу й була знята з реєстрації. Цим лідери ВР ЄХБ тільки сприяли переходові значної кількості релігійних громад ЄХБ до опозиції, на нелегальне та підпільне становище [Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность.- М., 1977.- С. 40-41].

Адміністративний тиск на протестантські конфесії, що діяли в наявному порядку, призвів до зростання кількості підпільних релігійних груп. Найбільше цей процес спостерігався у общинах ЄХБ. Тільки впродовж 1959-1961 рр. було закрито 204 зареєстровані громади ЄХБ [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 4.- Спр. 302, арк. 12-14]. Але зняття з реєстрації ще не означало фактичного відходу віруючих цих общин від релігії. Вони активно поповнювали підпільні релігійні групи та сусідні зареєстровані спільноти.

Про той факт, що керівники ВР ЄХБ у центрі й на місцях своїми ж руками створювали нелегальне підпілля серед віруючих ЄХБ, виключаючи велику кількість членів зі складу зареєстрованих общин, говорять численні випадки, зафіксовані в документах 1950-х рр. Так, зокрема, тільки у серпні 1952 р. у Макіївській громаді ЄХБ (з кількістю членів понад 400 чоловік) було виключено 42 віруючих. Підставою стало небажання останніх йти на службу до радянської армії, брати до своїх рук зброю [ДАПО.- Ф. Р-4085.- Оп. 4.- Спр. 168, арк. 27]. Не припинили своєї релігійної діяльності й відокремлені віруючі від офіційної легальної громади Полтави [ДАПО.- Ф. Р-4085.- Оп. 4.- Спр. 218, арк. 32-33, 90, 131, 146, 153].

Угодницька політика ВР ЄХБ щодо органів влади призвела до різкого скорочення чисельності охрещуваних і навіть до розпаду деяких общин. З 1944 до 1965 р. лише в Україні закрилося біля 800 общин, чисельність віруючих ЄХБ скоротилася з 180 тис. до 120 тис. осіб.

Щодо зволікання та затримки випробувальних термінів, то, наприклад, на Дніпропетровщині були випадки, коли т.зв. наближені, тобто ті, хто готувався прийняти водне хрещення і стати членом помісної церкви, перебували в такій якості замість відведеного для цього одного року— по 4, 5, 6 і навіть 9 років [ЦДАВО України.- Ф. 4648.- Оп. 2.- Спр. 415, арк. 130].

Відцентрові рухи в протестантському середовищі кінця 1940-50-х рр., породжені також антирелігійною діяльністю державних органів влади, ними ж посилювалися надалі. Зокрема, у квітні 1957 р. на інструктивній нараді уповноважених РСРК при виконкомах УРСР виконуючий обов'язки голови РСРК при РМ СРСР В.Гостев серед вказівок і рекомендацій для практичної роботи уповноважених радив наступне: «Враховуючи нові форми і методи, які застосовуються церковниками з метою релігійного впливу на населення, уповноважені Ради, у відповідності з законодавством, повинні застосовувати більш рішучі заходи для припинення місіонерської діяльності церковників, а саме:

а) не дозволяти роз'їздів оркестрів, хорів і проповідників іншими молитовними будинками;

б) застосовувати заходи для припинення відокремленої та спеціальної роботи серед молоді й жінок, як-то: створення біблійних гуртків, біблійної години, вечорів молоді, організації художньо-музичних гуртків тощо;

в) більш рішуче впливати на керівництво громад з метою припинення незаконного благодійництва, яке практикується релігійними організаціями.

Посилити роботу з виявлення незареєстрованих груп віруючих, вивчення їх діяльності, встановлюючи, за можливості, соціально-політичний портрет керівників цих груп і систематично інформуючи керівництво областей про їх роботу» [ДАПО.- Ф. Р-4085.- Оп. 4.- Спр. 218, арк. 35-36].

Таким чином, як бачимо, упродовж кінця 40-50-х років м. ст. суттєвою ознакою політики держави щодо релігії і церкви було посилення тиску на керівні органи релігійних об'єднань, аби вони «з власної ініціативи» приймали рішення, які б обмежували релігійну активність. І вже навчене власним досвідом керівництво ВР ЄХБ «чуйно дослухалося» добрих порад і мудрих настанов партійних і державних органів контролю, - робить висновок релігієзнавець В.Єленський [Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990).- К., 1991.- С. 25].

Уже в другій половині 1950-х років. партія та уряд оголосили нову хвилю боротьби з релігією своєю генеральною лінією та розпочали масований наступ на церкви за всіма напрямками. Запрацював на повну потужність пропагандистський відділ КППС з багатомільйонною армією лекторів, газетних і радіокореспондентів, письменників, кінорежисерів і телевізійників. У 1959 р. було введено новий Кримінальний кодекс і проведена реформа судовиробничої та судовиконавчої каральної системи. Замість 58 політичної статті з'явилися нові принизливі формулювання т.зв. правопорушень – паразитизм, мракобісся, посягання на особистість, дармоїдство тощо. Поширеною практикою стало позбавлення віруючих

батьків батьківських прав із примусовим направленням їх дітей до дитячих будинків інших міст. Разом з тим будувалися нові в'язниці закритого типу, суворі та особливі табори, готувалися віддалені місця для заслань.

Але, незважаючи на вжиті заходи з припинення діяльності віруючих, уповноважені РСРК майже в усіх областях України вимушені були констатувати факти кількісного збільшення відвідувань молитовних будинків, збільшення числа незареєстрованих груп, а також посилення місіонерської діяльності та роботи серед молоді й жінок, активізації благодійності, театралізації богослужінь, організації музичних, хорових і біблійних гуртків, груп і шкіл з вивчення релігії [ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4704, арк. 109].

Уповноважений РСРК при РМ УРСР П.Вільховий на нараді уповноважених Ради, яка проводилася упродовж 11-15 квітня 1957 р. у Києві, зробив висновок, що пошквалюванню діяльності віруючих ЄХБ у порівнянні з минулими рр. сприяли наступні причини: використання релігійниками в своїх інтересах «здійснення демократизації та зміцнення соціалістичної законності» й поширення релігійної пропаганди поза стінами молитовних будинків під відкритим небом «фанатичними й антирадянськими елементами, які повернулися з місць ув'язнення» [ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4494, арк. 192, 193]. Як бачимо, представник державної влади чітко окреслює політичну лінію в протестантському підпіллі.

Таким чином, на рубежі 1950-60-х рр. значно посилюється масова антирелігійна кампанія держави. Така політика була зумовлена поширенням релігійних ідей у радянському суспільстві. Упродовж 50-х років органи влади ретельно готувалися до великого наступу на протестантів. Це виявилось у прийнятті ряду законодавчих і нормативних актів, спрямованих на підпорядкування релігійних общин державним органам управління, скорочення кількості духовних навчальних закладів, чисельності священнослужителів тощо [Бажан О.Г. Розділяючи на “чистих” і “нечистих” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- 1995.- №1/2.- С. 218]. Комуністична ідеологія претендувала на ту роль у суспільстві, яку посідали віра та церква. Тому релігія в СРСР оголошувалася тимчасовим явищем.

Отже, даною науковою розвідкою ми спробували проаналізувати початки опозиційності серед віруючих ЄХБ, встановили причини та передумови виникнення цього явища й простежили його еволюцію упродовж 50-х рр. ХХ ст. на теренах радянської України.

Означена нами проблематика потребує подальшої наукової розробки в складі більш комплексного дослідження церковної опозиції серед віруючих євангельсько-баптистського віросповідання в радянській Україні післявоєнного часу.